

BADIIY PSIXOLOGIZM: RUHIYAT TASVIRINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI**Yulduz Mustafayeva Nortoqi qizi****Erkin tadqiqotchi**<https://doi.org/10.5281/zenodo.22045997>

Annotatsiya: Maqolada badiiy psixologizmning ilmiy-nazariy asoslari va adabiyotdagi ruhiyat tasviri masalalari yoritiladi. Qahramon ichki dunyosini ochib beruvchi psixologik tasvir vositalari tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: badiiy psixologizm, ruhiyat tasviri, psixologik tahlil, qahramon, ichki dunyo, xarakter.

Annotation: The article examines the theoretical foundations of artistic psychology and the depiction of the inner world in literature. It analyzes psychological techniques used to reveal the character's inner experiences.

Keywords: artistic psychology, psychological depiction, psychological analysis, character, inner world, characterization.

Аннотация: В статье рассматриваются научные и теоретические основы художественного психологизма и вопросы изображения психики в литературе. Анализируются средства психологического изображения, раскрывающие внутренний мир героя.

Ключевые слова: художественный психологизм, изображение психики, психологический анализ, герой, внутренний мир, персонаж.

Kirish. Badiiy asar - ijodkor tafakkuri mahsuli boʻlib, unda inson va jamiyat hayoti, uning taqdir yoʻli va qismati oʻz tasvirini topadi. Har bir badiiy asarda hayotimizda sodir boʻlib oʻtgan yoki boʻlishi mumkin boʻlgan voqea-xodisalar muallif tomonidan oʻquvchi-kitobxonga badiiylilik qonuniyatlariga asoslanib yetkazilar ekan, mazkur badiiylilik qonuniyatlari turli davrlarda sayqallanib, anʼanaviylilik va novatorlik orasida muntazam shakllanishda davom etadi. Badiiy asarlarda koʻtarilayotgan muammolar, oʻquvchi eʼtiboriga va xukmiga havola qilinayotgan masalalar - badiiy asar mavzusi va mazmuni bevosita asar yaratilgan davr ijtimoiy muhiti bilan chambarchas bogʻliqdir. Maʼlum bir davr va uning vakillari haqida qiziqarli va muhim voqealarni toʻxtovsiz soʻzlash mumkin, ammo voqealarning shunchaki bayoni badiiy asar darajasiga koʻtarilishi uchun ijodkor turli badiiy tasvir vositalaridan foydalangan xolda voqealar bayonini sanʼat asari darajasiga olib chiqadi. Asardagi badiiy obraz xarakterini chuqur va toʻliq ochib berishda muallif badiiy tasvir vositalari bilan bir qatorda psixologik tasvir vositalaridan ham foydalanadi. Asarda muallif tomonidan qahramon ichki dunyosiga chuqur kirib borish, obraz ruhiy olamining batafsil tavsifi, qalb kechinmalarining tasviri - **“badiiy psixologizm”** deb yuritiladi.

Asosiy qism. Psixologizm atamasi psixologik tahlil, psixologik tasvir, psixologik obraz, psixologik roman, psixologik hikoya va psixologiya kabi atamalar bilan bogʻliq. A. B. Yesin taʼbiri bilan aytganda, badiiy psixologizm - bu asar personajining hayot olami, fikrlari, mulohazalarining oʻziga xos badiiy vositalardan foydalangan holda juda toʻliq, batafsil va chuqur ifodalab berish.

Rus adabiyotshunoslik ilmida ruhiyat mavzusida birinchilardan boʻlib tadqiqot olib borgan N.G. Chernishevskiy psixologik tahlil xilma-xil boʻlishi mumkin deydi va bir muallif xarakter qirralarini ochib berishga urinsa, boshqasi - xarakter shakllanishiga jamiyat va

turmush ta'sirini ko'rsatib beradi; uchinchi - xatti-harakatlarning his-tuyg'ular bilan aloqadorligini; to'rtinchi - ehtiroslar tahlilini tasvirlaydi.

Badiiy adabiyotga yondashuvning ushbu usuli XIX asr oxirlarida Botish Yevropasi va Rossiyada yuzaga keldi. Adabiyotshunoslar badiiy adabiyotni talqin etishda falsafa, sotsiologiya va estetika bilan birgalikda psixologizmga ham e'tibor qaratish kerakligini angladilar. Psixologizm tarafdorlari sotsiologik hamda biografik metod imkoniyatlaridan foydalangan va uni rivojlantirgan holda psixologizm metodini ishlab chiqdilar. XIX asr oxiri XX asr boshlarida psixoanalitik yo'nalishda Botish Yevropasida E.Enneken, V.Vundt, I.Folkelt kabi olimlar faoliyat ko'rsatganlar.

Rus adabiyotshunosligiga psixologizm tushunchasi qariyb ikki yuz yil avval kirib kelgan bo'lsa, bu muammoni ilm dunyosiga olimlar A.A. Potebney, D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiy olib kirgan, adabiyotshunoslikda M.M. Baxtin, L.Ya. Ginzburg, A.B. Yesin, D.S. Lixachev, psixologiya fanida esa L.S. Vigotskiy, I.V. Straxoviy, G.G. Granik, O.V. Soboleva tomonidan chuqur tadqiq qilingan.

Ayniqsa, rus adabiyotshunosligida A. A. Potebnya (1835-1891) shogirdi Dmitriy Nikolayevich Ovsyaniko-Kulikovskiy (1853-1920) bilan birgalikda psixologik yo'nalishdagi adabiyotshunoslikka o'zining munosib hissasini qo'shgan olimlardan bo'ldi. Ular dastlab tilshunoslik, so'ngra adabiyotshunoslikdagi psixologizm masalalarini tadqiq etdilar. A.A.Potebnyaning shogirdi D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiy Xarkov va Peterburg universitetlarida ishladi. Olimning **“Tushunish psixologiyasiga”** asarida anglashga doir muhim qarashlarni ilgari suriladi. Chindan ham, bironing qarashlarini, jumladan, talantli sub'yekt ilhomining mahsuli bo'lmish badiiy asarning boshqa bir sub'yekt tomonidan idrok etilishi va tushunib yetilishi ancha murakkab yumush. I. V. Hyotening: **“...hech kim boshqa bironni to'la tushuna olmaydi; bir xil so'zlarni eshitgan biror kimsa, boshqa kishi singari ta'sirlanmaydi; suhbat, o'qish turli odamlarda turlicha fikrlar paydo qiladi...”**, - degan fikrlari ayni haqiqatdir. Buyuk tilshunos va faylasuf V. Humboldt esa har qanday anglash holati ayni paytning o'zida anglamaslik ham ekanligini ta'kidlaydi.

Adabiyotda psixologizmning rivojlanish tarixini tavsiflab, adabiyotshunos olim L.Ya.Ginzburg “mavjud adabiy janrlarda psixologik yangiliklar endigina nish urayotgan bir vaqtda, badiiy adabiyotning yondosh janrlari bo'lmish - rasoil, kundaliklar, memuarlar va avtobiografik janrlarda psixologizm allaqachon o'rnashib bo'lgan edi” deb yozadi.

O'z o'rnida psixologizm atamasi turlicha ta'riflarga ega. Rus adabiyotshunolsik terminlari qomusida “Psixologizm (adabiyotda) - qahramonlar ichki olami: ularning o'y-xayollari, orzu-umidlari, iztiroblarining chuqur va batafsil tasviri”. L.Ya.Ginzburg esa “... ko'ngil olami ziddiyatlarining chuqur tadqiqi” deya ta'rifladi, A.B. Yesin psixologizmni keng va tor ma'nolari mavjud ekanligiga to'xtalib o'tadi -keng ma'noda inson hayotini tarannum etuvchi va xarakterini tasvirlab beruvchi barcha san'at turlarining xususiyati tushunilsa, tor ma'noda esa inson ichki olamidagi hayot va jarayonlarning tasviri deyiladi.

O'zbek adabiyotshunos olimlari tomonidan tuzilgan adabiyotshunoslik terminlari lug'atida badiiy psixologizm atamasiga “badiiy asarda to'laqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri; personaj ruhiyatining ochib berilishi, xatti-harakatlari va gap-so'zlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jamlanmasi” deya ta'rif berilgan.

Adabiyotshunoslikka oid ilmiy manbalarda badiiy psixologizmning uchta asosiy prinsiplari – **dinamik prinsip**, **analitik prinsip** va **tipologik prinsip** ajratib ko'rsatiladi. **Dinamik prinsip**da qahramon ruhiyati uning xatti-harakatlari, mimika va qiliqlari, turli hayotiy vaziyatlarda o'zini tutishi va gap-so'zlari orqali ifodalab beriladi, “mohiyatan bu dramatik asar personajlari ruhiyatini ochish usuliga o'xshash, shu boisdan dinamik prinsip ba'zan psixologik tahlilning dramaturgik uchuli deb ta'riflanadi. **Tipologik prinsip**da obraz ruhiyati uni shakllantirgan va qurshab turgan muhit shart-sharoitlari bilan bog'lab tasvirlab beriladi. **Analitik prinsip**da qahramon ichki kechinmalari, qalbidagi his-tuyg'ulari, tafakkur va mulohazasi, o'y fikrlari dinamikasi tasvirlanadi. “Bunda bir hisdan boshqa his, bir o'ydan boshqa fikr o'sib chiqadi, ular bir-birini to'ldiradi, sifat jihatidan o'zgartiradi. Bu shakl personajlar taqdiri va tafakkurida keskin burilishlarni ko'rsatib berishga imkon beradi, shu sababli ham ayrim tadqiqotchilar “qalb dialektikasi” shakli deb ham ataydilar. Ta'kidlab o'tish joizki, muallif badiiy obraz xarakteri va uning ruhiyatini ochib berishda yuqorida zikr etilgan uchchala shakldan birgalikda, bir-birini to'ldirgan holda foydalanishi mumkin. Bunda prinsiplardan biri yetakchi bo'lsa, qolgan ikkitasi uni to'ldirish uchun xizmat qiladi. Umumman olganda, badiiy psixologizmga oid tadqiqotlarda “xarakter” tushunchasi yetakchi o'rinni egallaydi. Sababi, bu yo'nalishdagi tadqiqotlar adabiyotshunoslik ilmiga oid bo'lsada, bir tomondan ruhiyatshunoslik ilmi bilan bevosita bog'liq bo'lib, mazkur ikki soha kesishmasiga asoslanadi. Bu esa o'z navbatida “xarakter” tushunchasini ham adabiyotshunoslik, ham ruhiyatshunoslik nuqtai nazaridan aniqlashtirib olishni taqazo etadi.

Badiiy psixologizm tushunchasi bilan psixologik tahlil yoki psixologik tasvir kabi tushunchalarning o'zaro aloqasi bor-ki, olimlar va tadqiqotchilar o'rtasida bahsli holatlarni yuzaga keltiradi. Ammo bu savollar nazariy jihatdan bugunga qadar ochiq qolmoqda – ayrim tadqiqotchilar bu terminlarga aniqlik kiritsalar, boshqa guruh olimlar bu nazariyani chetlab o'tishga harakat qiladi.

Xulosa. Psixologizm – Abdulla Qahhor tili bilan aytganda “Yozuvchi mahoratining muhim jihatidir”. Bunda yozuvchi qahramon ichki dunyosini, psixologiyasini o'z uslubi orqali ochib beradi. Unda yozuvchi *ichki monolog*, *nutqiy xarakteristika*, *psixologik portret*, *gallyusinasiya*, *tush* kabi psixologik tasvir vositalaridan foydalanib, qahramon ichki olamini ochib beradi. Bunda yozuvchi qahramon tashqi dunyoga faqatgina ichki dunyosini yoritib berish uchungina murojaat qiladi. O'zbek adabiyotshunosligi va adabiy tanqidida “psixologizm” va “psixologik tahlil” terminlari farqlanmay ishlatiladi. Ammo bu ikki terminni bir ma'noda qo'llash noo'rindir, deya e'tirof etadi professor H. Umurov, – Psixologizm “psixologik tahlil” tushunchasiga nisbatan keng bo'lib, u o'zida bevosita avtorning psixologiyasini qamrab oladi. U adabiyotning o'ziga xos qonuniy hodisasi bo'lib, yozuvchining xohishiga bog'liq bo'lmagan holda namoyon bo'ladi. “Psixologik tahlil” esa, inson psixikasi jarayonlarini, uning fikr va hissiyotidagi turli-tuman “ohang”lar rivojini aks ettiruvchi, qahramon ruhiy dunyosini analitik prinsipda ochuvchi estetik kategoriyadir. Shuningdek, psixologizmga nisbatan psixologik tahlil o'zining ichki monolog, o'ziniki bo'lmagan nutq, psixologik portret, ikki syujetli dialog kabi aniq belgilariga ega. Shunday qilib, psixologizm – adabiyotning qonuniy badiiy hodisasi, psixologik tahlil – esa ana shu qonuniy badiiy hodisaning murakkab ko'rinishi(kategoriyasi)dir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-stetik tafakkur tarixi. -T.: Mumtoz so'z, 2013. –B.400.

2. Boltaboyev H. Adabiyot ensiklopediyasi. -T.: Mumtoz so'z, 2015. –B.664.
3. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji.-T.: Yangi asr avlodi, 2003.
4. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. -T.: G'afur G'ulom, 2016.-364 b
5. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. -T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2017.-308 b.
6. Umurov H. Badiiy ijod asoslari. - T.: O'zbekiston, 2001.-320 b.
7. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. «Просвещение», 1988, -С. 18
8. Н. Г. Чернышевский. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Литературная критика. Библиотека “Огонек”. М.: “Правда”, 1974
1. (http://az.lib.ru/c/chernyshevskij_n_g/text_0240.shtml).
9. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. –Л.Советский писатель, 1971. –С.300
10. Белинский В. Сборник сочинений, том 5. – Москва: Издательство ФА СССР, 1954.
10. Литературная энциклопедия терминов и понятий; под ред. А. Н. Николюкина. М.: 2001 (<https://www.academia.edu/37372082/>).
11. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi 5-jild.-T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 2003.